

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: *Одеський Голлівуд, український аванґард і єгипетська цариця*

Ровесник століття, Юрій Яновський, став і свідком, і учасником битв за Українську Народну Республіку, тієї повстанської степової вольниці, коли «лютували шаблі» і в жорстоких січах виборювалася національна держава. І, попри романтичну, гоголівську стилістику, його сюжети великою мірою автобіографічні, причому це стосується і «Байгорода», і «Майстра корабля». Самовіддана селянська боротьба за свої поля й обніжки, доленосні рішення, ухвалені, згадаймо Тичину, «на майдані коло церкви», герой, котрий гинув «саме там, де посіяв жито» (Плужник), — над усім цим застановлялася наша література 1920-х.

Яновський назвав свою першу збірку «Кров землі», зашифрувавши в цьому словосполученні складні смисли й поєднавши найважливіші символи, визначальні для характеристики його епохи. Епіграф відсилає до метафорики юности, боротьби, хмільної радості життєствердження: «Кров Землі» — є таке вино. Воно червоне, як кров, і терпке, як молодість». А в українській революції, переважно селянській, хліборобській, кров проливалася найперш за землю, за право нею розпоряджатися і на ній працювати.

Він починав як послідовний аванґардист і формаліст, учень Михайля Семенка, тому стильові експерименти завжди захоплювали письменника.

Ранні оповідання, відібрані для дебютної книжки, як-от «Туз і перстень», «Мамутові бивні», «Історія попільниці», вже самими заголовками демонструють настанову на представлення предметного світу, інтерпретацію почуттів через сприймання речей. Оречевлена пам'ять найпевніша й найгрунтовніша.

У повісті «Байгород» автор уже визивно застосовує принцип оголення прийому; спонуюко до спогаду стають збережені дбайливою рукою свідки історії, пам'ятні речі, хоча й вони самі зазнають руйнівного впливу неблаганного часу:

«Недогарок воскової свічки надгризли трохи миші, шматок шовкового чорного прапора з рештками лозунга “хія — мать” — припав пилом, наче, залишивши на собі незрозумілі слова, не надіється ніколи піднятися в повітря. Ще старомодна жіноча рукавичка з невеличкої руки — відгонить контрдансами й ритурнелями. Ми дізнаємося з історії, що прапор такий ще піднімався і маяв на сотні верств, як крило ворона. Його носив потім Махно. Його було окутано піснею, як туманом, “яблучко” рехло за ним у мідні груди, і від свисту сідали коні, поводячи гострими вухами. Але напису на ньому не було. Рука, що хотіла написати, звична була до коня й нагана, і ручка ламалася в мозолястих пальцях. Ми дізнаємося, що прапор потім підняв високо Махно».

Дитинство і юність письменника минули поблизу Єлисаветграда, він переживав ці події як безпосередній очевидець. Утім про махновщину як «трагедію інтелігенції Лівобережної України» писав при початку 1920-х і Микола Хвильовий, степовому

повстанству присвячена дебютна проза Валер'яна Підмогильного.

Повість «Байгород» — романтичний епос про героїчних захисників рідного міста.

Кохання байгородського Дон Кіхота — він має екзотичне ім'я Кіхана — десь трохи схоже на самопосвяту сервантесівського персонажа, але свої ідеали герой повісти утверджує, проливаючи кров у бою. Байгородці виганяють з міста зайшлих бандитів, бо мешканці закорінені в цю землю, прив'язані до неї тривкістю неперервного ланцюга поколінь. У тому повищому переліку ще було названо «іржаву бинду»: червона кров, що на ній колись запеклася, вицвіла, знебарвилася, — і тут чи не нагадування, що пам'ять таки втрачається, коли події не зафіксовані літописцями.

«Байгород» насправді не лише про повстання, кровопролиття й високе кохання, а ще й про письмо, про те, як твориться чи має творитися нова літературність. Своім геніальним романом Мігель де Сервантес, знаємо, дезавуював, здав до архіву цілу потужну традицію лицарського роману; і для Юрія Яновського, здається, ця асоціація навіть важливіша, ніж антураж служіння прекрасній Дульсінеї, хоч головному героєві й дано відповідне ім'я. У повісті є один загадковий епізод, зовсім не пов'язаний з основним повстанським сюжетом. Кіхана якось бачить химерну візію — і зі степового українського містечка ми дивним чином, ніби крізь фантастичний портал, переносимося в залюднений Берлін, на Курфюрстендамм, де під дощем чекає на трамвай вродливий чоловік у макінтоші й сірому капелюсі. Він просиджує

цілі дні в установі, пише листи до коханої жінки в Прагу й ностальгійно згадує батьківщину. Це таке собі вітання близькому другові: на момент виходу повісти він уже знайий режисер, зірка якого яскраво розгорається на мистецькому небосхилі. А кількома роками раніше, у 1922–1923, Олександр Довженко працював у Берліні в українському консульстві й учився живопису в приватній художній школі. Його дружина Варвара Крилова жила тоді в Празі. (До речі, Микола Глущенко, ще один берлінський українець, написав у той час портрети Довженка і Крилової.)

У збірці «Кров землі» Довженкові була присвячена ще й датована 1925 роком новела «В листопаді». Якраз тоді вони разом мешкали в знаменитій харківській «комуні на Пушкінській»: у новій столиці катастрофічно бракувало житла, і покинуту двоповерхову садибу віддали митцям, розгородивши простір диктовими перегородками. Тут довгими вечорами, часами без електрики, бо міська мережа була не надто надійною, дискутували про майбутнє, про літературу й авангардне малярство, архітектуру й психоаналіз, і, звичайно ж, про нову музу кіно, прихильності якої шукали чимало мешканців того старосвітського з вигляду будинку. Юрій Яновський розповідає якраз про ті їхні натхненні вечори: «Філософія мого друга мені ніколи не набридає. Коли смеркається — електрика починає красти відблиски фарб. Вони гублять своє лице, їх не можна брати, вони ввечері мінливі, як настрої. Друг уміє мовчати так, як і оповідати, і його можна поставити за опудало в соняшники або дати йому між ноги отаманського коня»*.

А далі була Одеса. Одеську кінофабрику у 1920-ті захоплено називали Голлівудом на березі Чорного моря. Знамените ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління — зуміло втілити дуже амбітні проекти, залучити до співпраці багатьох першорядних акторів, режисерів, письменників, художників. Кіно вабило передусім як мистецтво нове: тут легше було поборотися опір традиції, ширшим видавався простір і для творчих експериментів, і для авантюрних пригод. До того ж воно мало стати масовим, захопити мільйони глядачів — і то в країні, де боротьба з неписьменністю ще залишалася актуальною.

Більшість кінодебютантів були молодими, наснаженими енергією національного відродження, все здавалося тоді можливим і досяжним. Навіть головному редакторові кінофабрики Юрію Яновському ще ледь виповнилося 25, тож керівництво творчим і нетворчим гармидером давалося важко. Аванси він випишував щедро, нахабних авантюристів од потенційних геніїв міг відрізняти не завжди.

Про «Голлівуд на березі Чорного моря» Юрій Яновський і написав один з найкращих наших романів ХХ століття, у якому твориться захопливий міф Одеси як однієї з українських мистецьких столиць.

«Майстер корабля» — це текст-шифр, роман з подвійним дном, де настанови на документування дійсності дотримано дуже послідовно. Усі герої мають пізнаваних прототипів, більшість епізодів верифікується мемуарами й щоденниками реальних учасників описаних подій.

* З оповідання «В листопаді».

В основі сюжету — робота Олександра Довженка над так і не закінченою стрічкою «Повстання мертвих». Однак на цей досвід романіст воліє дивитися з відстані часу й стилізує оповідь як кіномемуари літнього вже То-Ма-Кі — Товариша Майстра Кіно, — написані приблизно в 1970-ті, тобто через пів століття після пережитого. (До речі, і в інших романах цього автора — згадаймо ще знамениті «Вершники» і «Чотири шаблі» — по-авангардистськи підважується традиційна жанрова форма: перший означено «романом у новелах», а в другому розділі названо піснями й доповнено віршами з поетичної збірки Юрія Яновського «Прекрасна УТ».) Настанова на мемуари пов'язана з проблематикою збереження колективної пам'яті. Оповідач, як і його творець, добре свідомий того, що йому судилося жити у вікопомні часи й долучитися до великої історії. А фільм і має віддзеркалити неймовірний досвід.

Водночас «Майстер корабля» — це роман про митця і творчість, про модерну культуру модерної нації. Усе підпорядковане лицарському служінню:

«Наречена, що для неї я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу й за неї підставляв під мечі важкий щит. Сімдесят років стою я на землі, пройшли переді мною покоління чужих і рідних людей, і всім я з гордістю дивився в вічі, боронячи життя й честь моєї нареченої. Її коси, як струмені, розлились по землі, її руки, як благословення, лягли на поля, її серце палає, як серце землі, посилаючи жагучу кров на нові й нові шляхи. Для неї я був сміливий і впертий, заради неї я хотів бути в першій лаві

бійців — бійців за її розквітання. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, залізний важкий якір, що його приймають усі моря світу, і колишетесь над ним могутній корабель». Висока риторика начебто передбачає уславлення суспільно-революційних змін, громадянський пафос. Але освідчення прекрасній нареченій закінчується несподівано: «Культура нації — звуть її». Утверджуються, отже, естетичні цінності цілого покоління;

роман до того ж писався у розпал бурхливої літературної дискусії середини 1920-х, і чимало реплік його героїв сприймаються у контексті тогочасних статей і памфлетів.

Якраз тоді формальні шукання опинилися у фокусі; в нашій літературі співіснували, перепліталися, протистояли різні художні манери, школи, впливи, і молоді творці заповзятливо переконували у перевазі, скажімо, неокласицизму, експресіонізму чи «активного романтизму» (Яновський обстоює таки цей вапліянський неоромантизм) як провідного стилю доби. З одного боку, прозаїк засвідчує розрив із традицією життєподібного класичного реалізму вже самою манерою оповіді, модерною формою, адже пропонує роман мариністичний, урбаністичний і охоче робить об'єктом зображення сам літературний побут, безбоязно оголюючи прийом і пояснюючи трохи, ймовірно, ошелешеному читачеві, як зроблено текст, як препарується безпосереднє враження, документ, спогад. Разом із тим не дурається й прямої полеміки, деконструюючи «стару» жанрову структуру, іронізуючи над наївністю неспокушених реципієнтів. Як і Майк